کێشەی تـوێژینـەوەی فەلـسـەفەیی.. کاوە جەلال

دەمەوێت لە ئەزموونی فێرخوازیی خۆمەوە بێمە نێو پرسی ناونیشانی ئەم نووسینـەوە.

نیوەی یەکەمی نەوەدەکانی سەدەی ڕابوردوو فێرخوازی فەلسەفە بووم لە زانستگەی بامبێرگ. بێگومان فەلسەفە وەک بەشی سەرەکی، دوو بەشە لاوەکییەکەم بریتی بوون لە پسیکۆلۆژی و ڕامیاریناسی.

بەشەکەمان بچووک بوو، لەتەک مامۆستا و پرۆفیسۆرەکاندا زۆر جار لە “کاتی گفتوگۆی مامۆستا لەتەک فێرخوازان”دا، لێ لە دەرەوەی ئەو کاتانەش، دەرفەت دەڕەخسا تەنانەت لە پرسی دیکەی دەرفەلسەفەیی بدوێین. بۆ نموونە ڕۆژێک پرۆفیسۆرێک، دوای ئەوەی زانیی کە من کوردم، کەمێک بەماتی گۆتی: “گەلی ئێوە تۆپی پێی دەوڵەتانە، بەداخەوە، بەڵی زۆر بەداخەوە، ئاخر ئێوە شایانی لەوە زیاترن. لێ کێشەی سەرەکیی ئێوە خیانەتە. من باوەڕ ناکەم ئەوە تەنیا کێشەی سەرکردەکانتان بێت. من وای دەبینم خیانەت بە ئێوەی کورد توخمییە. ئاخر خیانەت هۆکاری ئەوەیە کە ئێوە دەوڵەتتان نییە. بێگومان ئێوە خۆتان دەبێت باشتر لە هۆکاری ئەوە تێبگەن. من ئەڵمانم و لە دەرەوە هەر ئەوەندە لێتان تێگەیشتووم.”

بە هەر حاڵ مرۆ ئەوها ڕاشکاوانە ڕای خۆی دەردەبڕی. بێگومان ئەو جۆرە گفتوگۆیانە زۆر دەگمەن و لاوەکی بوون، هەندێک جار وەک تێبینییەک لە دانیشتنێکدا دەردەبڕران و دەبوون بە بابـەتی دانوستاندن، چونکە منیش بۆ نموونە لەسەر تێروانینی وەک ئەوەی سەرەوە وەڵام و ڕوونکردنەوەم هەبوو.

ڕۆژێک لەتەک مامۆستایەکدا کە کەمێک بوو بە ناسیارم، گفتوگۆمان دەکرد. لەو میانەیەدا لێی پرسیم: دەتەوێت توێژینەوەی ماگیستەرەکەت لەبارەی چە پرسێک بنووسیت؟”، لە وەڵامدا گۆتم: “خۆت دەزانیت ماوەیەکە زۆر خەریکم بە پرسی “غوربەت”ەوە لای سارتر، ڕەنگە ئەمە پرسێک بێت، لێ هەنووکە کێشەی “ناسەرڕاستی” لە “بوون و نەبوون”ی سارتردا زۆر پێکاومی. ڕەنگە ئەمە بابەتێک بێت بۆ لێتوێژینەوە.” ئەو تەماشای کردم و بەپوختی پرسیی: “فەڕەنسی دەزانیت؟”، وەڵامم دایەوە: “نەخێر”، ئەویش سەرلەنوێ کورت و پوخت گۆتی: “کەواتە ناتوانیت لەبارەی سارتر بنووسیت.”

زۆر سەرم لەو حوکمەی ئەو سووڕما. هیچم نەگۆت، لێ هەر لە ناخمدا مایەوە، بۆیە لە دانیشتنێکی دیکەماندا ڕوومکردەوە ئەو کێشەیە و

لەم پرسی: "بۆچی ناتوانم توێژینەوەیەکی ماگیستەر لەبارەی سارتر بنووسم تەنیا لەبەر ئەوەی فەڕەنسی نازانم؟".
لە وەڵامدا گوتی: "ئاخر نابێت. چونکە فەڕەنسی نازانیت. نوقتە. هەروەها لێت قبووڵناکرێت. ئەمیان سەرەنجامە. گرنگ ئەوەیە کە "تۆ" لە بنەڕەتی زمانەوە ناتوانیت توێژینەوەیەکی ئەکادیمیانەی ماگیستەر لەبارەی فەیلەسوفێکی فەڕەنسی بنووسیت. تۆ دەتوانیت ئەوە وەک توێژینەوەی "کاری ماڵەوە" کە هەموو فێرخوازێک دەبێت لە میانەی فێربوونی زانستگەییدا بیکات، ئەنجام بدەیت و دەچێتە خانەی خەریکبوونەکانتەوە لەنێو مێژووی فەلسەفەدا. لێ لە توێژینەوەی ماگیستەردا دەبێت ڕەچاوی نوێترین ئاستی توێژینەوە لەو بوارە هەڵبژێرراوەدا بکرێت، ئەوجا توێژەر مێتۆدییانە نوێیەتیی کارەکەی دەربخات. تۆ پەیوەند بە سارترەوە ئەو نوێیەت پێ بەدیدەهێنرێت گەر لە سارتر بە زمانی خۆی بتوێژیتەوە، ئەوجا دەتوانیت بە سەرچاوەی لاوەکی ڕووبکەیتە توێژینەوەی ئەڵمانی و فەڕەنسی یان ئینگلیزی لەبارەی ئەو. خوێندنی ماگیستەر لای ئێمە ئامادەکارییە بۆ بوون بە توێژەر. هەر لەبەر ئەم هۆیەشە یاسا ڕێ دەدات، کە گەر فێرخوازێک بابەتێکی تایبەتیی هەبێت و شیاوی توێژینەوەی دکتۆرا بێت، هاوکات پرۆفیسۆرێک ئەوەی لێ قبووڵ بکات، ئەوسا دەتوانێت یەکسەر نەک توێژینەوەی ماگیستەر، بەڵکو دکتۆرا بنووسێت. بەکورتی: کێشەی کرۆکییانەی فەلسەفە زمانی فەلسەفەیە کە توێژەر بەهۆیەوە دەچێتە نێو پرسەکانەوە. تەماشا بکە، من هەموو پلاتۆنم لە وەرگێڕانی شلایەرماخەر خوێندۆتەوە، باوەجو ئەو لە وەرگێڕاندا هەڵەی زۆری کردووە، ئەوەش گرنگ نییە، چونکە هیچ وەرگێڕانێک نییە هەڵەی تێدا نەبێت. لێ من لە توێژینەوەمدا دەبێت پلاتۆن بە زمانی خۆی بخوێنمەوە و گەر ئیقتیباسێکم پێویست بێت، خۆم وەریدەگێڕم، لە زاری پلاتۆن خۆیەوە، کە هەردەم جیا دەکەوێتەوە لە هەر وەرگێڕانێکی دیکەی پلاتۆن، ئەوجا لە کۆنتێکستی نووسینەکەم جیا نابێتەوە."
تێڕوانینەکانی زۆر پرسیاریان لام وروژاند: پرسیار لەبارەی توێژینەوەی فەلسەفیی لە وەڵاتە ئەرەبییەکان، لەبارەی وەرگێڕانەکان بۆ ئەرەبی، بە تایبەتی خەریکبوون بە فەلسەفەی ئەڵمانییەوە لە زمانانی دیکەی وەک فەڕەنسی و ئینگلیزییەوە، ئەوجا بۆ نموونە وەرگێڕانی تێگەی "گایست / Geist"ی ئەڵمانی (یان هێگل) بە "ئەلڕووح"، تەنیا لەبەر ئەوەی ئەرەبەکان لە زمانی خۆیاندا "وشە"کەیان نییە، یان "بوون / Sein" بە "ئەلوجود" کە ئەمیش هەروەها بەهۆی نەبوونی وشەکەوەیە لە زمانی ئەواندا، لە کێشەکە لێرەدا ئەوەیە، کە هەر ئەوەندەی وجود لەبریی بوون کرا بە بنەڕەت و هەرچییەکی وەک نووسین لەسەر بنیاتنرا، هەڵە دەردەچێت. ئاخر

“بوون” و “لەرێبوون / وجود” دوو تێگەی جیاوازن و مرۆق ناتوانێت ببێژێت، ڕاستییەکەی بۆی نییە ببێژێت: “من بوون دەکەم بە وجود”، یان بە پێچەوانەوە: “من وجود دەکەم بە بوون”. مرۆق دەتوانێت ئەنتۆلۆژیانە، واتا بووناسیانە لە لەرێبوون / وجود بتوێژێتەوە، لەرێشدا ئاشکرایە دەبێت تێگەییانە جودا لە یەک دایانبنێت. یان گایست / هۆش بە نموونە هیچ پەیوەندییەکی بە ڕووحەوە نییە. ئاخر ڕووح خودایییە، خودا خۆی “دەیخاتە” نێو مرۆقەوە و لێی وەردەگرێتەوە. کەواتە گەر مرۆ هێگلی بە زمانی خۆی بخوێنایەتەوە، ئەوجا لێی تێبگەیشتایە و بیبینیایە کە لە زمانەکەی خۆیدا واژەیەکی بەرانبەرییی بە ئەو تێگەیەی هێگل نییە، ئەوسا واژە ئەڵمانییەکەی وەردەگرت و لە فەرهەنگەکدا شرۆقەییانە ڕوونی دەکردەوە، واتا دەینووسی “فینومینولوجیة الغایست”، یان “گایست”ی بەگوێرەی نووسینەکەی هێگل ناوەرۆکیانە وەردەگێڕا بە “الوعي”. ئاخر “فەنۆمەنۆلۆژیی هۆش” لە بنەڕەتدا خەریکبوونە بە ئاگاییەوە. با زۆر لە بابەتی سەرەکیمان دوورنەکەوینەوە. مرۆق بە “بەڕێک” تێگەیشتن لە هەر فەیلەسوفێک دەتوانێت لە زمانانی نائۆریجینالەوە کۆششی خۆی بکات، تەنانەت بە بەراوردی چەند سەرچاوەیەکی وەرگێڕراو “تا ڕادەیەک” توێژینەوە ئەنجام بدات. لێ با بگەڕێمەوە بۆ لای ئەو بەڕێزە. کە پێم گوت ئەرەبەکان “گایست”ی هێگلیان وەرگێڕاوە بە “ئەلڕووح” و واتای ئایینیانەی ڕووحم بۆ ڕوونکردەوە، یان “بوون و نەبوون”ی سارتریان کردووە بە “الوجود والعدم”، خۆی پێنەگیرا و دایە قاقای پێکەنین، لە خۆرا خۆی گرتەوە و بەزەمەندانە گوتی:

“ئەو جۆرە هەڵانە لە نێوان هەموو کولتوورەکاندا ڕوودەدەن، بۆیە من پێت دەبێژم، ڕاستییەکەی ئەمەی ئەڵمان دەبێژین، کە بە نموونە مەرجی توێژینەوەی ئەکادیمیانەی کۆتایی لەبارەی سارتر شارەزاییە لە زمانی فەڕەنسی و فەڕەنسییەکەی سارتردا. بەوانە لە ئەمەریکای لاتینی چییان لە هزری هایدەگەر کردووە. تەواو شێواندوویانە، کردوویانە بە ئەنترۆپۆلۆژی (مرۆقناسی)! ئەوە چیدی هایدەگەر نییە، جا گەرچی ئەوان سەر بە هەمان بازنەی کولتووریی ئەوروپیانەن، کەواتە تەواو جیاوازن لە خۆرهەڵاتییەکان. ئێمە لە دەرزەمانەوە، لە چەرخی نەقینەوە دەزانین کە لە زمانی ئەرەبیدا قەربی “sein” نییە کە لەوەی ناوی “being” (das Sein” دروستدەکرێت.

(لەوەدا یەکسەر تێبینییەکم دا و گوتم، بەڵێ ئەوەم لای تەماس هەبس خوێندەتەوە کە هێرش دەکاتە سەر پرسی ئەنتۆلۆژیانەی “esse” ی لاتینی و بە زیادەی دادەنێت، ئەوجا نموونەی ئەرەبەکان دەهێنێتەوە کە گەرچی ئەو قەربە لە زمانەکەیاندا نییە، سەرباری ئەوە دەتوانن بفەلسەفێنن.) پاشان ئەو بەردەوام بوو:

"… بەڵێ، ئیدی بۆچی و چۆن خۆیان بە فەلسەفەکانی وجود، یان بە وجودگەرایی سارترەوە خەریکدەکەن؟ گەر پرسەکە فەلسەفەییانە لای ئەوان بەواتا بێت، ئەوسا دەبێت وشەیەک دروست بکەن کە شیاوی گەردانکردن بێت. ئاخر هەر ئەوەندەی لە نووسیندا "بوون" و "وجود" تێکەڵکران، ئیدی خوێنەر نازانێت مەبەستی ئەوان لەچییە (کەواتە تازە دەستپێکردوویەکی نەو فەلسەفە یەکسەر فریودەخوات و بەسەهوودا دەبرێت، کەواتە خیانەتی لێدەکرێت – ک.ج.). من ئێستاش تێناگەم کە بۆچی خەڵکی وڵاتە ئیسلامییەکان خۆیان بە فەلسەفەکانی ئەورووپاوە خەریک دەکەن؟ ئاخر سەرەتا پرسیار ئەوەیە کە ئایا ئەوان چییان لەو فەلسەفانە دەوێت؟ ئەمە سەرەتا پرسیارێکی پرنسیپییە و ئاڕاستەی هەموو کەسێک، ئەڵمانەکیش، دەبێتەوە، ئەوجا پرسیارەکە ئاڵۆزتر دەبێت گەر کەسانی کولتوورێکی بە ئەمە نامۆ خەریکی فەلسەفەی ئەمە بن. ئایا بۆچی تۆ فەلسەفە دەخوێنیت؟ بێگومان گەر بتەوێت لە ئەڵمانیا بە ئەڵمانی لەسەری بەردەوام بیت، ئەوە بڕیار و ڕێگەی خۆتە، لێ گەر تۆ بتەوێت بە کوردی کاری فەلسەفەیی بکەیت، ئەوسا دەبێت ڕوانگەی ئەڵمانیانە و کوردیانەی خۆت جیابکەیتەوە و مشتوماڕیان بکەیت، خۆت زمانەفەلسەفەیی بە هەردوو زمانەوە خەریک بکەیت. جگە لەوە ئەمە ئەمڕۆ لە خۆرئاوا بەر تەحەددای "کۆتاییهاتنی فەلسەفە" کەوتووین. ئەی ئەوە لە خۆرهەڵات خۆتان لەکوێی کارکردنی فەلسەفەییدا دەبیننەوە؟ تۆ جارێک گوتت کە بەدەگمەن نووسینی فەلسەفەیی بە کوردی هەیە، لە ئەدەبی کوردی دەوڵەمەندە. ئەمە لە بنەڕەتدا زەخیرەیەکی لەباری کارکردنە لە هزری کولتوورەکەی خۆتدا کە لەنێو ئەدەبەکەتانەوە دەربڕراوە. تۆ دەتوانیت مێتۆدی هزرینی خۆت گۆڕان پێبدەیت و لە ئەدەبی کولتوورەکەتدا کاربکەیت. یان یەکسەر لە ئەڵمانییەوە هەندێک بابەتی ئەڵمانی وەربگێڕیت، لە من گومانم هەیە ئەم کارەیان سەربگرێت."

ئێستا من بە سووڕماوی پرسیارم لێکرد: "بۆ سەرناگرێت؟". لە وەڵامدا گوتی: "نازانم. تەنیا گومانم هەیە. زمانی ئەڵمانی تێگەییە، زمانی ئەوە، کوردی، ئەرەبی، پەخشانییە."

منیش گوتم: "من ئەوە دەزانم، لێ دەتوانین لە کارکردنماندا خەریکی تێگەسازی بین. جگە لەوە زمانی کوردیش هاوشێوەی ئەڵمانی زمانێکی ناتورالیستییە و زۆر چاک دەرفەتی تێگەسازیی لەخۆگرتووە."

زۆر سەری لەم حوکمەی من سووڕما و پرسیی: "چییە؟"

منیش جەختم لێکردەوە: "ناتورالیستییە. ئەوە دەبێژن "Vorstellung" (فۆرشتێلونگ)، ئەمە دەبێژین "پێشبینی". فۆرشتێلونگ لە پێشدانراوەوە، واتا لە دانراوەوە لە بەردەم خۆدا کە هزر ئەوەی کردووە، بەدیهێنراوە، کەواتە تێگەکە لە دەرککردنەوە سازێنراوە؛

یان ئەوە دەبێژن “begreifen”، کە واتای تێگەیشتن دەگەیەنێت، لە ئەوە لە کرداری دەستەوە هاتووە کە دەیبات بۆ شتێک و دەیخاتە نێو مشتی خۆیەوە، ئەوەشتان کردووە بە “Begriff”، واتا بە تێگە؛ یان “Auffassung”، کە گرتنی شتێکە بە دەست لە سەرەوە و لای ئەوە واتای “تێڕوانین، بیروڕا” دەگەیەنێت”. ئەوەی ئێمەمان بە پێشگرەکانی نێو زمانەکەتان بەردەوام واژە و دەستەواژە و تێگەی نوێ دەسازێننەوە، ئێمەی کوردیش پێشگرمان زۆرە لە زمانەکەماندا، هاوشێوەی ئەڵمانی.” بینیم ئەویش سووڕما و بە زەردەخەنەیەکەوە گۆتی: “ئاخسۆۆۆۆ (ئاوااا)، مەبەستت لە ناتورالیزم ئەوەیە!!”.
ئەو گفتوگۆیە پرسیاری دیکەی لەگەڵ خۆیدا هێنا و گفتوگۆیان لەبارەوە کرا. ئاخر ئەویش فزوولی بوو و دەیوست لە ڕێگەی فەرخوازێکی ڕەچەڵەک خۆرهەڵاتیی خۆیەوە باشتر لە هەندێک پرس تێبگات.

کاتێک ئەمڕۆ ئەو جۆرە گفتوگۆیانە و ئەزموونی دیکەی فرە دەهێنمەوە یاد، ئەوجا لە وەرگێڕانەکان دەهزرێم، پێکەنینم دێت. بۆ نموونە وەرگێڕانی هەڵەی “بوندسکانتسلەر” Bundeskanzler / بۆ “المستشار الالمانی” کە وەرگێڕانێکی فەرهەنگییە نەک تێگەیی، هاوکات کوردەکانیش ئەو هەڵە گەورەیەی ئەرەبەکانیان لە ئەوان وەرگرتووە و کردوویانە بە “ڕاوێژکار”. ئاخر کانتلسەری ئەڵمانی بەگوێرەی دەستوور سەرۆکوەزیرانەکە کە “ئاڕاستەکانی سیاسەتی ئەڵمانی دیاریدەکات”، “دەچەسپێنێت”، ئیدی ئایا چۆن ئەو دەسەڵاتە دەبێت بە “ڕاوێژکار”؟ ئەمیش لە بنەڕەتدا ناوەکە و گۆڕەکە وەک خۆی، هاوشێوەی ناوی “بەرلین” و “مارتین”، بەبێ وەرگێڕان دەربەرێت.
بەڵام ئەو پرسیارە زۆر پێبایەخە کە: ئایا خۆرهەڵاتییەکان چییان لە فەلسەفەکانی خۆرئاوا دەوێت؟ گومانی تێدا نییە کە هەندێک هزرقانی ئەرەب مێتۆدی خۆیان گۆڕانپێداوە و کاری باشیان ئەنجام داوە، وەک ئارکون، یان نەسر حامد ئەبو زەید کە لە نووسینێکی قووڵمەغزایدا داوا دەکات پێویستە قورئان مێژوویانە بخوێنرێتەوە، لەسەر ئەوەش بە فەتوا لە ژنەکەی تەڵاق درا و ڕۆیشت بۆ هۆلەندا – هەر لەوێ سەرینایەوە.
ئەمە لەم جێیەدا لەنێو یەکێک لە پرسە کرۆکییەکانی ئەم کێشەکەداین. ئاخر کاتێک دەخوێنینەوە کە ئەرەبەکان، لایەنی کەم زۆر کەس لەوان، تێگەی “خودا” لای دەکارت وەردەگێڕن بۆ “اللـه”، جا گەرچی ئەو خودایە تەنیا ئیدەیەکە و “الله”یەکی ئافرێنەر نییە،

یان ڕوونتر ب□ژین، وەک ئیدێ تەنیا خودایەکی گەرەنتیدەری مەئریفەی ڕوون و ئاشکرایە، ئیدی بەر پرسیاری کەسی چالاکبووی هزری دەکەوین کە چۆن لەنێو هۆشی خۆیەوە کارەکانی ئەنجام دەدات. لێرەدا پرسیار ئەوەیە کە بۆچی کەسێکی پابەندی "الله"یەک خۆی بە دێکارتەوە خەریک دەکات؟ ئایا دژبێژیی دێکارت دەکات؟ ئەمە کارێکی ناڕەوا نییە، چونکە لێرەدا پرسی ڕوانگە فەلسەفەییەکان دێتەگۆڕێ، لێرەشدا دەکەوینە بەردەم پرسیاری "نەقڵ و ئەقڵ" لە لایەک کە کەسی دژبێژیکەر وەک بنەمای خۆی داینا وە، ئەوجا پرسیاری پێگەیاندنی سەبژێکتێکی ئاگامەند لای خودی دێکارت کە بە مەبەستی دەستگرتن بەسەر سروشتدا فەلسەف□یانە کاردەکات. کریستەکان خۆیان چەندین دژبێژیی بەم چەشنەی دێکارتیان کردووە. لێ مەسەلەکە لە وەرگێڕانی خشکەیی "خودا"کەی دێکارتدا بۆ "الله" ئەوەیە کە وەرگێڕەکان هەڵەیەکی گەورە قبووڵ دەکەن و تەنانەت گۆیا بۆ خاتری ئاوەزگەرییەک (!) دەیکەن بە نووسین، لێرەشدا کێشەکە بە هیچ شێوەیەک ئەوە نییە کە ئەوان لە دێکارت تێنەگەیشتبن. ئەمە نەشیاوە. ئاخر ئەوانیش زەینێکی سەلیمیان هەیە و کار دەکات، دەخوێنێتەوە و دەسەنگێنێت، کەواتە دەبینێت کە خوداکەی دێکارت ئافرێنەر نییە. نەخێر، مەسەلەکە ئەوەیە کە ئەوان ئاماد□یان بۆ درۆکردن تێدایە! کەواتە لە کرۆکەوە ئەلکەززابن! ئایا ئەوە لە ترسدا کە ئیدی بڕێک هزری دێکارتیان تا ڕادەی قبووڵکردن داوەتەوە؟ ئایا لە نائاگییەوە لەوە دەترسن کە بە دانوستانکردنی خودا وەک ئیدێ و الله وەک ئافرێنەر جیهان بەسەریاندا وێران ببێت؟ لێ ئەمە کێشە کرۆکییەکەی دێکارتە کە دەبێژێت، خۆت سەرەتا لە دابی سوننەتی ڕزگار بکە و ببە بە هزرڤانێکی ئازاد، ئەوجا ئازادانە خەریکی توێژینەوەکانت بە، لێرەشدا خودای چاک گەرەنتیدەری مەئریفە ڕوون و ئاشکراکانی تۆیە. یان ئایا ئەوان دەرەکیانە لە ترسی تاقمی ئەلئەزهەر و شێخەکانی دیکەی دین ئەوە دەکەن تا نەبین ئەوان چییان دەوێت؟ گەر وا بێت، ئەوا پێویست ناکات لەبارەی دێکارت بنووسن! گەر فەلسەفەیەک بنەڕەتەکانی لە ئۆریجیناڵەوە بە زمانی خۆ دیارنەهێنرابن و بنەڕەتییانە لە کولتووری خۆدا نەکەوێتەوە کار، ئیدی هەر کارێکی لەسەر بکرێت، خۆفریودانە، فەلسەفە نییە، چونکە فەلسەفە لە ڕاستی و ڕاستبێژی جیانا بێتەوە، نەخێر ئەوە تەنیا ڕستەسازییە بە زمانی سوننەتییانەی فەلسەفە.

پرسیارێکی دی: ئایا خۆرهەڵاتییەک دەتوانێت بە ئینگلیزی لە هزری ه□گ□ل تێبگات، جا نەخوازە لە ئەرەبی و فارسیییەوە؟ یەکەمیان زەحمەتە، دووەمیان نزیکەی نەشیاوە. بۆچی؟ چونکە ئەو هزرە لە زمانی ه□گ□ل جیانا بێتەوە. بۆ ئەمە نموونەیەک دەهێنمەوە.

هێگل لە دەستپێکی فێنۆمێنۆ-لۆژی□کەی خۆیدا، واتا خەریکبوونی فەلسەف□یدا بە پرسی ئاوەڵابوونی هزرینی دیالێکتیکییەوە، لە دەرککردنەوە دەردەچێت و شرۆڤەی دەکات. “دەرککردن”ی کوردی بە ئەڵمانی بریتییە لە “Wahrnehmung” (ڤارنێمونگ) کە وشەیەکی ئاوێتەیە، لە “wahr” و “nehmen”ەوە بەناوکراوە و واتای “ڕاست” و “وەرگرتن” دەگەیەنن. ئەوە هیچ کێشە نای□ت گەر ئێمە بەگشتی ئەو واژەیە فەرھەنگییانە وەربگێڕین بۆ دەرککردن. ئاخر ڤارنێمونگ وشە بەرانبەرییە ئەڵمانییەکەی دەرککردنی کوردییە. لێ ئەم وشەیە وەک ت□گ□□ی هێگل لە کوردیدا دەبێت بە “ڕاست-گری”. بۆچی؟ چونکە هێگل یەکسەر بەگەڕی ناخات و بەدوویدا لەسەر نووسین بەردەوام بێت، کەواتا وەک چەسپیوێکی زمانەوانی گریمانەی ناکات، بەڵکو بۆ پێشاندانی هزری خۆی سەرەتا شرۆڤەی دەکات، واژە لێکدراوەکە بەش دەکات بەسەر کەرتە سادەکانیدا تاکو مەبەستی خۆی لە “ڤارنێمونگ” و واتاکەی ل□ نێو فەلسەفەی خۆیدا دیاربهێنێت. ئەو دەبێژێت: ئەوە کە من وەریدەگرم (لای خۆم بە سێنسەکانم / حەواسەکانم دەیگرم، دەرکی دەکەم)، ڕاستە، کەواتا گومانی لێناکرێت، بۆیە هزرینم دەشێت لەو ڕاستە (وەر)گیراوەوە بەرەو ژوور ئاوەڵاببێت. هێگل لە ڕەوتی خەریکبوونی فەلسەفەیی خۆیدا بە دیاردەی ئاگاییەوە و ئەوجا بۆ ڕوونکردنەوەی تێگەیشتنی خۆی لە دەرککردن (□ی ئەڵمانی)، گەڕاوەتەوە بۆ واتای وشەکان و ڕەچاوی چاوگە ئەڵمانییەکەی کردووە، ئەوجا تێگەیەکی “نوێ”ی لە واتاکانی هەر یەکەی “ڤار” (ڕاست) و “نێمن” (وەرگرتن)ەوە سازاندووە و کردوویەتییەوە بە ڤارنێمونگ. گەر ئێمە هێگل بە زمانی خۆی بخوێنینەوە، ئەوسا لە هزرین و کارکردنی ئەو تێدەگەین، ئەوجا ناچار دەبین هەوڵی بێژتنی ئەوە بە کوردی بدەین کە ئەو بە ئەڵمانی بێژتوویەتی، لێرەشدا پێش هەموو شتێک بەر واژەی “ڤار / ڕاست” دەکەوین، لەم ڕوانگەیەشەوە دەبینین کە گونجاو نییە ت□گ□□ی “دەرککردن” بۆ “ڤارنێمونگ”ی ئەو داب□نین، بەڵکو گونجاوترە “ڕاستگری” بەکوردی داب□نین کە هەموو خوێنەرێکی فەلسەفەکار بە کوردی لێی تێدەگات، لێرەشدا گومانی تێدا نییە کە هێشتا هەر دانوستانکردنی وەک دەرککردن لە لایەن وەرگێڕ لە پەراوێزدا، لە لایەن توێژەر لە میانەی نووسینەکەیدا، پێویستە.

ئەمە بە هەمان شێوە تێگەی “زمان” لای هایدێگەر دەگرێتەوە. سەرەتا گەرەکە پەیوەند بەم پرسەوە ببێژین، ئەو دیاردەیە کە ئەڵمانەکان ناوی دەنێن “Sprache / شپراخە”، ئەرەبەکان ناوی دەنێن “لوغە” و کوردەکان ناوی دەنێن “زمان”. ئەمە دروستە. لێ پەیوەند بە هایدێگەرەوە کێشەیەکی زمانی دەکەوێتەوە، ئەوەش لە ڕووی بەناوکردنی چاوگی “sprechen” (پەیڤین) بۆ “Sprache” (پەیڤە) کە

بە ئەڵمانیی گشتی و زانستی یان فەلسەفەییش واتای "زەمان" دەگەیەنێت. بۆچی ئەمە پەیوەند بە هزری هایدگەرەوە پێکەشێیە؟ ئەمە سەرەتا دەگەڕێینەوە بۆ دەستپێکی بیبل کە دەبێژێت: "Und Gott sprach"، واتا: "خودا پەیڤی". بۆچی؟ چونکە بەگوێرەی بیبل: سەرەتا پەیڤ هەبوو، پەیڤ لای خودا بوو، خودا خۆی پەیڤ بوو. ئەمە گەرەکە بۆ تێگەیشتن لە هایدگەر ڕەچاوی ئەم واتایە بکەین، جا گەرچی ئەو لە نووسینی "پەیڤە"دا ڕەتی دەکاتەوە بنەڕەتی پەیڤە خودایی بێت. ئەمە دەمانەوێت سەرەتا بەمە ببێژین کە "sprechen" لای هایدگەر "ئاخافتن" نییە، بەڵکو "پەیڤین"ە، لە بەناوکردنیشیدا دەبێت بە "پەیڤە" کە مەبەستی ئەوە. کەواتە گەرەکە ئەم واژەیە بهێنرێتە نێو زمانی / کارکردنی فەلسەفەیی کوردییەوە لە هزری هایدگەردا، تاکو مرۆڤ دروست لێی تێبگات. بۆچی گەرەکە ئەمە بکەین؟ چونکە ئەو خۆی دەبێژێت:

"مرۆڤ دەپەیڤێت. ئەمە لە بێداری و لە خەوندا دەپەیڤین. ئێمە بەردەوام دەپەیڤین، ئەوە تەنانەت لەو کاتەشدا کە ئێمە هیچ وشەیەک دەرنابڕین، بەڵکو تەنیا گوێدەگرین یان دەخوێنینەوە، تەنانەت لەو کاتەشدا کە ئێمە نە گوێدەگرین و نە دەخوێنینەوە، بەڵکو لەبریی ئەوە کارێک ئەنجام دەدەین یان لەنێو کاتبەسەربردندا قاڵ دەبین. ئێمە بەردەوام بە هەر شێوازێک دەپەیڤین. ئێمە دەپەیڤین، چونکە پەیڤین بە ئێمە سروشتییە." (…) "ئایا پەیڤین چی واتایەک دەگەیەنێت؟ بەچوونی باو لەبارەی ئەوە دەبێژێت: پەیڤین چالاککردنی ئامرازەکانی دەنگدەربڕین و بیستنە، پەیڤین دەربڕینی دەنگی و ڕاگەیاندنی بزاوتە مرۆڤییەکانی هەستکردنە." (…) "لە لایەکی دی پەیڤین بە چالاکییەکی مرۆڤ دادەنرێت. ئەمە دەبێت بەگوێرەی ئەم تێڕوانینە ببێژین: مرۆڤ (…) تەنیا زمانێک دەپەیڤێت." (…) "ئەوجا بەرانبەر دیاریکردنی پەیڤین وەک بەدیهێنانێکی مرۆڤیی، کەسانی دی هەن و جەخت دەکەن، کە وشەی پەیڤ سەرچاوەیەکی خودایی هەیە. بەگوێرەی پێشگۆتنی ئینجیلی یۆهانس، پەیڤ سەرەتا لای خودا بوو، لەبەرشدا مرۆ نەک تەنیا دەیەوێت پرسیاری سەرچاوە لە کۆتەکانی ڕوونکردنەوەی ڕاسیۆنال-لۆژیکی ڕزگار بکات، بەڵکو هەروەها لەمپەرەکانی وەسفکردنی لۆژیکیانەی زمانیش لادەبات".

لە هایدگەر ڕەچاوی ڕۆڵی ئەو پێشبینییانەی زمان ناکات. ئەو بەردەوام دەبێت:

"پەیڤە دەپەیڤێت. ئایا پەیڤینی ئەو چۆنە؟ ئایا لەکوێ پەیڤینەکی ئەوها دەبینینەوە؟ بەباشترین شێوە لەنێو پەیڤراوەدا. لە ئەودا پەیڤین تەکامولی کردووە. (…) پەیڤین لە پەیڤراوەدا دانەدەدراو دەمێنێتەوە."

پێیفراویش بە هایدەگەر بریتییە لە هۆزان (شیعر). کەواتە هەر ئەوەندەی تێگەیشتنی هایدەگەرمان بۆ زمان بە واژەی زمان دایەوە، ئیدی لە مەبەستی ئەو دووردەکەوینەوە.

لە با بگەڕێمەوە بۆ پرسی تێگەسازی لە ئەڵمانییەوە کە بە من گرنگە. لێرەش سەرلەنوێ نموونەی تێگەیەکی زۆر کرۆکیانەی دیالێکتیکی هێگل دەهێنمەوە، کە بریتییە لە تێگەی "هەڵگرتن"، بە ئەڵمانی "Aufhebung" / ئاوفهەبونگ.

ئەم تێگەیە لای هێگل سێ واتای هەیە کە بە هەمان شێوە لە وشەی "هەڵگرتن"ی کوردیشدا هەن، و بریتین لە: ١) نەگاسیۆن / تۆلێرە (tolere): ڕەوشەک، کارەک، کۆتایی پێدەهێنرێت و هەڵدەگیرێت بۆ ئاستەکی دیکە تا لەوێ بەردەوامیی پێبدرێت و ڕەوشەکی گونجاوتر بدۆزرێتەوە (یان دەشێت کەسەک لە پەیوەندییەکانی ژیانی ڕۆژانەوە ببێژێت: "با ئەم مەسەلەیە هەڵبگرین بۆ سبەینێ."؛ ٢) پاراستن (conservare): من بۆ نموونە ئامانەتی کەسەک لای خۆم هەڵدەگرم، بۆی دەپارێزم؛ ٣) بەرزکردنەوە (elevare): من شتەک، ڕەوشەک، هەڵدەزنێنم بۆ ئاستەکی باڵاتر، وەک چۆن من جانتایەک لەسەر زەوییەوە بە دەست بەرزدەکەمەوە، هەڵدەگرم.

کەواتە گەرچی وشەی "هەڵگرتن" بەگشتی لە کاروباری ڕۆژانەدا بەکاردەهێنرێت، سەرەڕای ئەوە لای خەڵکیش هەر سێ واتاکەی لێخەگرتووە، هاوکات دەشێت ببێت بە تێگەیەکی فەلسەفەیی، کە ئیدی هەر ئەوەندەی فەلسەفەکار تێگەکەی لە نووسینەکدا بینی، یەکسەر دەزانێت لە دیالێکتیکی هێگلەوە هاتوتە نێو فەلسەفەوە و ئەویش کاری پێدەکات - وەک تێگەیەکی فەلسەفەیی. باوەجو هێگل دەیگۆت، تێگەکان لە هۆشی گەلدا هەن، ئەرکی فەلسەفە ئەوەیە بیاندۆزێتەوە، لە یەکدییان جیابکاتەوە، تایبەتێتییان پێبدات و ڕێکیان بخات. هێگل لە زمانی ئاخافتنی ڕۆژانەی خەڵکەوە دیالێکتیکەکەی خۆی ئاوەڵا کرد - واتا لە ئەڵمانییەوە فەلسەفەیەکی ئەڵمانی.

جارەک لەگەڵ ڕامیار مەحمود دانوستانەکمان لەبارەی تێگەی "مەئریفە" کرد کە داخۆ بە کوردی چی بۆی گونجاو بێت. سەرەتا گەرەکە ببێژم، کە مەئریفە واژەیەکی گونجاوە و دەربڕینی لەسەر زار خۆشە، بەکارهێنانی ئاسایییە، لە بەکوردیش واتای هەیە کە بریتییە لە "ناسیاری". ئەمە لە ڕەوتی دانوستاندنەکەدا بەوە گەیشتین کە لە کوردیدا واژەیەک تایبەتدەکرێت بۆ ڕەوشەک، کرۆکەک، پێوەندییەک و هتد، بوارەکە "دەگرێت" و ئیدی دەرفەت نادرێت لە واتای دیکەدا بەکاربهێنرێتەوە. واتا "ناسیاری" (ناسیاوی) تەرخانکراوە بە پێوەندیی یەکدیناسینی دوو یان چەند کەسەک، بۆیە دەشێت گەر خوێنەر ئەوەی لە نووسینەکدا بینی، یەکسەر بە ئەو پێوەندییە یان

کرکە دیاریکراو بوات! ل ئو بڕاستی شو هزرینکی چوت. هموو زمان پشخراوکان واژ یان تگیان هی ک ل چندین واتای جیاواز و ل بوار و زانستی جیاوازدا بکاردهنرن، ب نمـــوون واژی لاتینیـــی پرزنتاســین. ئم واژی ل میارییناسیدا واتای نونرایتیکردن دگینت، ل هونرناسیدا واتای پشاندان دگینت، ل هندک فلسف یان فلسفی هونردا واتای ونداو دگینت. لردا ئاشکرای ک پسپری هر بوارکیان دزانت مبستی ئو تگی ل بوارکی خیدا چیی.

ب هر حا مبستی من لوی ک ئو جر کاران گرک بوران ئنجـام بـدرن و ئوش ئرکـی بشکـانی فلســفی، بدووی ئوانیشدا ئرکی بشکانی کوردیی. ئاخر بشکانی فلسف دبت بری تگسازی بن، بشکانی کوردیش دبت خیان ب ئوانو پابند بکن، یان هیچ نبت لنو خیاندا وانی فلسفی زمان بچسپنن، ئوش بگومان نک وک زانیاری، بکو وک بزونرک ب کـارکردنی خنـیـی ل سـرجم واژ و دسـتواژکانی زمـانی کوریدا پوی خریک ببن، کواتو نک هردوو لا سوننگرایان خریکی “دریژپدان” یان “درخپکردن” بن، یان تنانت لاسایی هاوییکـان بکنو ک خیـان بـ هـزرو هواسـیو و ب زمـانی هزانقانی یان سقت پتر هزرین دشونن.

برانبر ئو زر ئکادیمی دبژن، گیا “تاز مسلک ئوها هاتووه!!” و دشت ژک ل ژان هکان استبکرنو، واژی گونجاو وک لبریی ب واژ هکان دابنرن. ل ئم اکردن ل برپرسیاری، درژپدانی ئوی ک سوننگریان هاتوو. ل بنتدا پویست ئو ک سوننتییان هاتوو، بری پبگیرت، ب ئرگومنتی زمانفلسـفیی درفتـی فـدان یـان سـینوی ب بخسنرت، ئم ئرکش ل ئستی ئواندای. ئاخر برپگرتن بتوخمی سر ب کارکردنی ئکادیمیی ئوان. ل ئو کاتک دبت ب ئرک، گر هاتوو مر لتک خیدا استگ بت و هی پقبوو نکرت، جددی بت، سوننگرایکی درژپدر نبت، یان ل ووی نگتیقو ببژین ک ئمیش کم یان زر لگیی، مر داماوکی بوانـامخواز و ئودایـی ناسانـدنی پگکی نبـت. هزرینـی ناورکگر ناچار برنگاری چوتی و تکدانکانی هشی فرخوازان ببتو. ئـاخر گر بشکـانی فلســف و کـوردی سوننگرایـان گنجان بچوتی و سرجم هی زمانی-هزرییکان پبگینن، ئوسا ئوانیـش وک مامسـتا شاگردکانیـان بچوتـی و روای تـی بنـو خوندندا “تدپنن”.

ئەم کێشەیە کاتی خۆی بە پێش چاوی پلاتۆنەوە بوو، بۆیە لە دیالۆگی “کراتیلۆس”دا دەیکات بە بابەتی پێوەخەریکبوون. پلاتۆن لە سەرەنجامی دانوستاندنەکانی نێو دیالۆگەکەدا ئەو ڕوانگەیە ڕادەگەیەنێت، کە چۆن دارتاش لەسەر ڕێنومای کەشتیوان سەوڵ دروستدەکات (ڕاستییەکەی دەبێت لە ڕوانگەی پلاتۆنەوە ببێژین: “سەوڵ دەسازێنێت”، چونکە دارتاش / وەستا لای پلاتۆن ئەو پێگەیە وەردەگرێت کە وەکو دی بە هونەرمەندان دەدرێت)، بە هەمان شێوە دانانی واژە ئەرکی یاسادانەرە کە ئەویش گەرەکە ئەرکەکانی لەژێر چاودێریی دیالێکتیکییەکاندا (واتا فەیلەسوفەکاندا) ئەنجام بدات. ئەمڕۆ بەشەکانی فەلسەفە لە زانستگەکاندا (زانکۆکاندا) ئەرکێکی بەم چەشنەیان دەکەوێتە ئەستۆ، ئەوجا دەبێت هەموو ئەوانی دی لە بەش و نێوەندە کولتوورییەکاندا پابەندیان بن. لە بەشەکانی فەلسەفە ئەو ئەرکەیان پێڕادەپەڕێنرێت، گەر مەبەستمەندانە لیژنەی توێژەرییانەی زمانفەلسەفەیی پێکبهێنن و لە کۆبوونەوەی بەردەوامدا واژە بسازێنن و لەسەریان بە کۆنسێنس بگەن، ئەوجا دوای ئەوەی خۆیان بەگەڕیان دەخەن، هاوکات وەک ڕێنوما بییاندەن بە ئەوای دی، کە بێگومان ئەوانیش دەبێت پابەندیان بن – گەر ڕاستگۆ بن، گەر کەلەڕەقی بەخیل نەبن، کەواتە دەروونەخۆش نەبن و وەرگرتن لایان مایەی شەرمەزاری یان شکاندنی شکۆی کەسێتیی رواڵەتییان بێت!!

بەڵێ دەتوانین سەرجەمییانە ببێژین، کە خۆهەڵواسین لە دەرەوە، لە هەر زمانێکی دیکەوە بۆ فەلسەفەی ئەڵمانی، فەڕەنسی یان ئینگلیزییەوە و وەرگێڕانی هەر بابەتێک لەو زمانە دەرەکییەوە، پڕکێشەیە، چونکە وەرگێڕراوەکە تەنیا و تەنیا بۆ دیراسەکەرانی فەلسەفەیی کولتووری خۆ ئەنجامدراوە، ئەوەش دەرفەت نادات بە خوێنەران / فێرخوازانی کورد بەو ڕێیەوە بچنە ناو هەر هزرێکی دەربڕاوی خۆییەوە بە ئەڵمانی، فەڕەنسی یان ئینگلیزی. بەڵێ ئەوە لە بنەڕەتدا نیشانەی ناجدییەتی خۆیە لە هزریندا، نیشانەی سونەتگەرییە کە بەلایەوە ئاساییە لە هەر پێشدانراوێکی وەک ڕاستی یان وەک کامڵ گریمانەکراوەوە کارێکی وەرگێڕان ئەنجام بدات. هاوکات گومانی تێدا نییە کە ئەو جۆرە کارکردنە لە سەرەنجامدا پرسیاری ئەخلاقیی لێدەکەوێتەوە. ئاخر بەو جۆرە کارانە کەسانی سادەی تازە هاتوو بۆ ناو فەلسەفە فریودەدرێن، چونکە وا باوەڕ دەکەن، کە گۆیا ئەوان لەو وەرگێڕراوانەدا کانت، هێگل، سارتر یان هوسێرل و هایدگەر دەخوێننەوە، کە بێگومان هەرگیز بەو ڕێیەوە هیچ کامیان ناخوێننەوە. لە بنەڕەتدا و هەر لەم ڕوانگەیەوە ئەو تێڕوانینە سەروەرەش هەڵدەوەشێتەوە کە دەبێژێت “ئەو کتێبانە هەبن باشترە لەوەی کە نەبن”، کەواتە: لە ڕاستیدا نەبن باشترە لەوەی

بەو شێوەیە هەبن، چونکە خوێنەرانیان، یان خوێندکاران / فێرخوازان کرێکییانە لە هەزری فەیلەسوفەکان دووردەخەنەوە. جگە لەوە گەر کەسێک بە نموونە ناڕاستەوخۆ بە خوێندنەوەی هێگل یان هایدێگەر بهێنگێوڕێت و بەو ڕێیەوە پرسیار لە ناخیدا سەرهەڵبدات، ئەوا پێویستە، ناچارە، سەرەتا هەوڵ بدات خۆی فێری ئەڵمانی بکات، ئەوجا خۆی دەست بە دیراسەی فەلسەفەکە بکات کە پاشان دەشێت لەوەی بە کوردی تێڕوانین بە دانوستاندن یان تەنانەت ڕاقەی خۆیی هەڵبهێنجێت – یان بە کوردی وەریبگێڕێت. ئەوە لە پرنسیپدا شێوازی فێربوون و کارکردنی فەلسەفەیە. بۆ نموونە ئێرانییەکان بەشێکی زۆری فەلسەفەکانی ئەڵمانییان لە زمانی ئۆریجیناڵەوە بە فارسی وەرگێڕاوە. لە ئەو کارەیان بە خۆیان کردووە. تەنیا و تەنیا بە خۆیان. ئیدی ئایا بۆچی کوردەکان کە بەگشتی چاولێکەرانە دەژین، خانوو دروست دەکەن یان خۆیان دەپۆشن و هتد، لەرێشدا چاو لەو شێوازە کارکردنەی ئێرانییەکان ناکەن؟